

Адабиётшунос олимларимиз-мунаққидларимиз Абдулла Кодирий, Чўлпон, Элбек, Усмон Носирнинг ноёб қобилиятлари ва ўлмас асарлари ҳақида авлодларимиз учун жуда қимматли маълумотларни ёритмоқдалар. Бунинг учун уларга ҳар қанча таҳсин ўқисак-да, озлик қилади. Лекин биз адабларимизни инсон сифатида нечоғлик биламиз? Мен ўз сўзимда у зоти-шарифларнинг баъзи фазилатлари ҳақида гапирмоқчиман.

Абдулла Кодирий бағри кенг, садокатли, халқимизга ўта меҳрибон, барқамол, ҳожатбарор, чин инсон эдилар.

У зотнинг ўзлари меҳмон қақирришни яхши кўрсалар-да, шохона зиёфатларга боришни, тантанали мажлисларда иштирок этишни ва баландпарвоз гапларни тинглашни ёқтирмас эдилар. Машҳур ёзувчимиз кишилар бойлиги ва лавозимини писанд этмай, факат одамийлигига қараб муомала қилардилар.

Дўстларининг ақсарияти адабиёт, дин арбоблари, ишчилар, дехқонлар, қосиблар, кўнчилар ва бошқа қасбдаги шинаванда чапанилар эди. Ўзларида ҳам сезиларли даражада чапанлик бор эди. Машҳур боғбон Иноғомжон ота билан яқин муносабатда бўлганига қўп бор шохидман. Боғ парвариши ҳадисини у кишидан олган бўлсалар ажабмас.

Абдулла Кодирийнинг топиш-тутишлари яхши, қўллари ҳамиша очик, саҳий эди, шунданми турмушлари ҳам ўртача кечар эди.

1933 йили мамлакатда очарчилик ва қаҳатчилик юз берди. Мен ёзғи таътилга чиқиб, Москвадан Тошкентга келдим ва ўша қуниёқ Абдулла Кодирийни кўргани уйларига бордим. У киши қопчик қўтариб дарвозаларидан энди чиққан эканлар. Мени кўриши ҳамоно қопчикни ерга қўйиб:

— Э, қадаминг қутлуг бўлсин, қанчадан бери соғиниб юрган эдим. Кел, жигарим, — дея мен билан қучоқлашиб кўришдилар (авваллари қўл бериб кўришардилар). — Қани, ичкарига юр!

Мени шийпонга бошладилар, чой устида хол-аҳвол сўрашдик. Чўлпонни суриштирдилар. Мен Чўлпон бериб юборган икки бўлак ширин қулча (печенье) ва мактубни бердим.

Мактубни ўқигач, узок хўрсиндилар-да:

— Чўлпоннинг ўз таъбири бўйича айтсам: «факат мажнун бўлиб элни севаман», деганлар учун гурбатда яшаш оғирлик қилади, — дея хатни менга узатдилар.

Мактуб мазмуни нихоятда ғамгин бўлиб, унинг нихоясида қуйидаги тўртлик ҳам ёзилган экан:

Ватандан дарбадар бўлдим, ғарибман, ошиёним йўқ,

Паришон ҳолимни сўргучи руҳи равоним йўқ.

Тирикман, ўлмаганман, лекин инсонликда соним йўқ,

Агар қатл этсалар, девона Машрабдек тавоним йўқ.

— Сен бунда дам олиб ёт. Ўйда егулигимиз охишлаб қолибди, мен бултурги ҳосилдан қолган маккани ун қилдириб қайтаман, сўнг мазза қилиб гурунглашамиз, — дедилар.

Мен унамадим. Бирга Чуқурқўприқдаги Маҳмуд Сарикнинг теғирмонига бориб, ун қилиб қайтдик. Ўша бир пуд чамасидаги ундан тўрт қоса унни олиб, тўрт қўшнисиникига чиқариб юбордилар.

— Нима қияпсиз? — деб хайрон бўлиб сўрадим.

— Бу қўшниларибга берилаётган қафсан, — дедилар.

— Унда менга берадиган қафсанингиз қани? — дедим ҳазил аралаш.

— Сен кафсанга мухтож эмассан-да.

— Мен берган кафсанингиз савобига мухтожман, — дедим.

— Ха, майли, савобига сен шерик бўлакол, — деб жилмайиб кўйдилар. Хулоса килиб айтганда, бундаин саховат, олийжаноблик, бундаин чин одамийлик ҳар кимнинг ҳам кўлидан келавермайди, айникса, очарчилик йилларида! Айнан шундай ноёб фазилатлари учун Абдулла Кодирийни тугишган акамдан кўра зиёдрок ҳурматлар эдим. ...1936 йилнинг ёз кунларидан бирида, Абдулла Кодирий бир болага мени зудлик билан айтиб кел, деб тайинлаб юборибдилар. Тезда уйларига етиб борсам, ёлғиз ўзлари шийпонда чой ичиб ўтирган эканлар.

— Хайриятки уйда экансан, зап вақтида етиб келдинг. Энди, гап бундок, иним. Чойдан сўнг тайёргарлик кўрамиз. Кечга меҳмонлар келишади.

У кишининг меҳмондўст одам эканлигини билардим. Рўзгорбоплиги ҳам ҳавас килса арзигулик эди. Аммо меҳмон кутишда асло исрофгарчиликка йўл қўймасди.

Ҳаял ўтмай эшикдан кўркам, салобатли бир киши кириб келиб, Абдулла Кодирий у билан ҳазил-мутойиба килишганча, кучоклашиб кўришдилар. Сўнг мени:

— Бу йигит менинг тутинган иним, Москвада ўқийди, таътилга келган, — дея таништирдилар.

Чойдан сўнг Абдулла Кодирий кўргончага кириб, ҳадеганда қайтиб чиқавермадилар. Бу орада мен меҳмон билан гаплашиб ўтирдим. Меҳмон Нихоятда сўзга чечан экан. Мен ийманиброк турдим. Меҳмон мени қайси институтда ўқишимни сўраб билгач: «Ха, мен сизни гойибона танийман, сиз иккинчи курсни битириб, учинчи курсга ўтдингиз. Шундайми?» деди. Бу ҳам етмагандек, Москвада талабаларнинг қайси институтда, қайси курсда таълим олаётганини ҳам янглишмай айтиб берди. Мен ханг-манг бўлиб колдим. Шу аснода Абдулла Кодирий бир лаганда кўрада пиширилган дунбул жўхорини олиб чикиб, ўртага қўйдилар. Зўр иштаха билан едик, ундан сўнг мошхўрда олиб чикдилар. Меҳмон мошхўрдани мактай-мактай биз билан бирга тановул килди. Сўнг Кодирийдан изн сўраб, хайрлашди, биз кузатиб колдик. Мен Абдулла Кодирийга бу ўртоқингиз фолбинми дедим-да, у киши билан бўлган суҳбатимизни сўзлаб бердим.

— Бу меҳмон Москвада, Миллатлар халқ комиссарлигининг юкори лавозимида кўп йиллар ишлаган Абдулхай Тожиев деган киши. Жуда зийрак, хотираси зўр, ақли расо, дилкаш, бутун умрини халқимиз, ватанимиз равнақи йўлига тиккан, юрт бойлиги, мунавварлиги учун жонини аямайдиган одам, — дедилар.—У ҳозир Тошкент шаҳар ижроия қўмитасига раис килиб тайинланган. Келгусида Файзулла Хўжаев ўрнига ўтса ҳам ажаб эмас.

Мен, Абдулла Кодирийнинг Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев билан яқин дўст бўлганларини сезардим, лекин улар тўғрисида ҳеч нарса гапирмас эдилар. Негадир шу дамда жуда очилиб кетдилар шекилли: «Хўб, яхши раҳбарларимиз бор», деб яна бир воқеани гапириб бердилар.

— Яқинда Акмал Икромов мени чакириб, «Ўтган кунлар» романингизни қайта нашр қилсак, шу шарт биланки, сиз Юсуфбек хожининг руслар улуг ёвимиз, деган жойини ҳамда Отабекнинг русларга қарши жангларда ҳалок бўлгани каби ўринларини таҳрирдан ўтказсангиз, сизга ўттиз минг сўм берар эдик, деди. Мен агар сиз айтган ўринлар олиб ташланса, роман романликдан чикиб, сарик чакалик ҳам қиммати қолмайди, деб жавоб қилдим. Акмал Икромов фикримга қўшилди.

Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев ва Абдулхай Тожиев сингариларни аксилинкилобчи, миллатчи ташкилотларнинг аъзолари деб қораладилар. Халқ дўстларини — халқ

душманлари дея бадном килиб отиб ташлаган замон, ахир кандайин замон? Сталин замонасининг конхўрлик кирдикорлари халкимиз юрагида битмас-туганмас жарохат бўлиб колди.

Кечки пайт Гулом Зафарий, Гоzi Юнус, Чўлпон, Элбек, Ойбек, Гафур Гулом, Гайратий, Санжар Сиддик, Юсуф Латиф ва Собир Абдулла кириб келишди. Шийпонда ўтириб курган сухбатимиз аста-секин кизий борди. Чўлпон йигилганларга карата:

— Эй, менинг майпараст дўстларим! Мана, майхонага жам бўлдик. Ихтиёрни сокийга берамиз. Май сокийдан, сархушлик биздан, — деб Гулом Зафарийга таъзим килди. Чўлпон шийпонни майхона, сухбатни май, йигилганларни майпарастлар, мажлис бошлигини сокий, деб ўхшатиш килган эди. Сухбат Гафур Гулом, Гайратий, Собир Абдулла ва Элбек шеърларини ўкиш билан бошланди. Сўнгра Собир Абдулла халкимиз рухига сингишимли бўлган аруз вазнида шеърлар ёзишни кенг тарғиб килиш кераклигини таъкидлади.

Юнус Латиф янги усулда шеър ёзиш хозирги замонамизга мос тушади, аруз вазни эскириб колди, деб эътироз билдирди. Гоzi Юнус, Юнус Латифни каттик танкид килди. Абдулла Кодирий билан Гоzi Юнус бир-бирларига карама-карши мақолалар ёзишса ҳам, аслида ҳар иккови бир-бирига меҳрибон кишилар эдилар.

Абдулла Кодирий ҳам Гоzi Юнуснинг фикр-мулохазаларига юз фоиз кўшилиб. Юнус Латифнинг хатб йўлдан бораётганини айтди ва Гоzi Юнусдан сабоқ олишга ундади. Чўлпон Навоий даврида Хирот шоирлар масканига айланганлигини завк билан гапирди. Бизда ҳам зўр истеъдодли шоир, ёзувчилар етишиб чиқишига аминлигини изҳор этди. Нихоят, Усмон Носир ижодига тўхталиб, замонамизнинг етук шоири, деб баҳолади ва унинг шеърларидан айримларини ўкиб, бу шоирга тан берса бўлади, деди.

Таржима соҳасининг билимдони, журналист Санжар Сиддикнинг фикр-мулохазаларини диққат билан тинглаб, ҳаммалари ундан мамнун бўлдилар, ўтириш ниятида Гулом Зафарий:

— Хозирги вақтда ижодкорларимиз биров бўлса-да, енгил нафас ола бошладилар. Ёзажак асарларимизни тилдан эмас, дилдан ёзайлик. Муросаи мадора деб, буюртма асар ёзишни бас килайлик, — дея Абдулла Кодирийнинг «Обид кетмон» асари ва Чўлпоннинг айрим шеърларини танкид килди.

Абдулла Кодирий билан Чўлпон Гулом Зафарий фикрига кўшилдилар шекилли, унга ҳеч қандай эътироз билдирмадилар.

Абдулла Кодирий йигилганларга миннатдорчилик билдириб, келтирилган овқатга ундади. Овқатдан сўнг яхши ниятлар тилаб тарқалишди. Абдулла Кодирий ҳар йили, ёзнинг айна пишиқчилик палласида диний арбоб, арабшунос Заҳриддин Аълам, бедилшунос Аловиддин маҳсум, навоийшунос Нодирхон маҳсум ва кекса авлодга мансуб бўлган шоирлардан Тавалло, Хислат, Мискин, Тошқин ва шу каби яқин биродарларини меҳмонга чақириб тарих, тиббиёт, мантикка оид масалалар ҳақида сухбатлашардилар. Заҳриддин Аълам Мухаммад пайгамбар ҳадисларини, Саҳих Бухорий ва ат-Термизий асарларини муҳокама қилар, Аловиддин маҳсум ва Нодирхон маҳсум Бедилу Алишер Навоий асарларини, улардаги ислом динига тааллуқли жойларини ўкиб тафсил қилишарди. Халкимиз тарихини пухта билган адиб диний урф-одатларга ҳурмат билан ёндашарди. Аммо бидъату хурофот билан асло, чиқиша олмасди. Адибнинг бу фазилати асарлари қахрамонлари табиатига ҳам кўчган.

Менинг мазкур соҳадаги маълумотим оз бўлганлиги учун сукут саклаб тинглардим. Абдулла Кодирий эса, улар билан бемалол бахслашар ва баъзан ўзининг

билимдонлигидан дўстларининг олқишларига ҳам сазовор бўлар эди. Уларга дастёрчилик килишдаги нозик хатти-харакатларни Абдулла Кодирийдан унча-мунча ўрганган бўлсам-да, мавлоноларга бекаму кўст хизмат кўрсатиш менга хийлагина огир кўчар эди. Чунки Абдулла Кодирий хар бир суҳбатга бутун вужуди билан берилиб, меҳмонларни қай тарика кутишни тамомила менинг ихтиёрига ташлаб қўярдилар. Уларнинг йигилишлари жума куни эрта билан бошланиб, шом намозидан сўнг тугар эди. Намозларини ҳам шийпонда ўқишар эди. Шу аснода бир нарса эсимга тушиб қолди. Мўминжон Мухамаджон ўгли Тошқинни дўстлари оркаворатдан Мўмин кофир дейишар эди, бир гал у кишиям намоз ўқигани гувоҳи бўлганман. Унга Абдулла Кодирийнинг даъватлари қор қилган бўлса ажабмас.

...1937 йилнинг охирларида Тошкентга келсам, юрт алгов-далгов. Кама-кама авжга минган экан. Махалламизда Миромил деган дўстим бор эди, у менга: «Сени уч-тўрт марта сиёсий идора ходимлари сўраб келишди. Мен ва махалла фаоллари сенинг бу ерда эмаслигингни айтганимиздан сўнг, мабодо келиб қолгудай бўлсанг, уларга хабар килишимиз тўғрисида тилхат олиб кетишди. Сен ҳеч қимга қўринмай шу бугуноқ Тошкентдан чиқиб кет», деди. Мен ўша захотиёқ Мирзачўлнинг овлоқ бир қишлоғида яшайдиган танишимни қора тортиб, Тошкентдан чиқиб кетдим ва ўша ердаги бошланғич мактабда ўқитувчилик қилдим. Нихоят, эл-юрт бир оз тинчигач, яна Тошкентга қайтиб келдим. Сочимни тақир олдириб, қийим-бошларимни ҳам ўзгартириб, муллавачча сифат ўқитувчи бўлиб ишлаб юрдим. Шу-шу Кодирий хазратларини бошқа қўрмадим.

Мен, Абдулла Кодирий ҳақида ўйласам, дарҳол Чўлпон кўз ўнгимда гавдаланади. Назаримда, уларнинг маслаклари ҳам, қаро тақдирлари ҳам бир-бирига эгизакдек: хар иккисининг азиз бошлари тухмат ва маломат тошларига нишон бўлди. Мумтоз қаламқашларга қаразғўй, имонсиз, виждонсиз қимсалар тегиб ўтдилар, теғмаганлари қесак отиб ўтдилар. Илондан қўрққан ола арқондан қўчийди, деганларидек ҳозирги қунда ҳам Чўлпон ижодини ҳолисона талқин этишдан қўчийдиганлар орамизда йўқ эмас. 20—30-йилларда ҳақ ва ҳақиқат қўзига тик қараб Чўлпоннинг бетакрор қобилият соҳиби экани, асарлари, айниқса бадиий жиҳатдан юксаклигини ошқора айтган диёнатли олим-мунаққидларимиздан Абдулла Авлоний, Вадуд Маҳмуднинг фикр-мулоҳазалари бу қунларда ўз ифодасини топди, деб баралла айта оламиз. Унинг асарлари ҳалқимиз дилига Чўлпон — тонг юлдузидек нур сочиб турибди.

Мен Чўлпон билан 1929 йили танишган бўлсам-да, 1932—1935 йиллари Москвада ўқиб юрганымда у билан дўстлашиб: қолган эдим. Ҳафтада икки-уч марта қўришиб, эзилиб-ёйилиб суҳбатлашардик.

Чўлпон оддий қийингани билан салобатли қўринарди, қадди-қомати қелишган, теран фикрлайдиган зўр қаламқаш сифатида танилган эса-да, мен билан сирдош эди, ҳуш муомалада бўларди. Чўлпоннинг унча-мунча санъатқорлик қобилияти ҳам бор эди. Чўлпон менга «Гамлет» асари таржимасини ўқиб берган ва Ҳамза номидаги академик драма театрининг қайси актёри қайси ролни ижро эта олишини айтган эди. Мен Тошкентга қелиб «Гамлет»ни қўргач, Чўлпоннинг дидига қойил бўлдим. Чўлпон ўзининг «Қаландар ишки», «Ғалдир» деган шеърларига ўзи қуй басталаган эди. Хонандаликдан ҳам бироз хабари бор эди. Ўзаро суҳбатларимиз асносида паст пардада, айниқса, «Шашмақом»дан хиргойи қилишардик. Аммо гурунгимизнинг қўпроқ қисми шеърят бобида кетарди.

Бир суҳбатда Чўлпон менга:

Вафо расмин билиб билмазлига солмокда жононим,
Жафо расмин килиб килмазлига солмокда хоконим, —
деб бошланадиган шеърини ўкиб берди. Шубхасиз, шеърдаги хокон золим Сталин эди.
Чўлпон Сталин сиёсатидан зорланиб ёзган шеърларини менга ўкиб берар ва дархол
йиртиб, ёкиб юборарди. Сўнг дафтар хошиясига «бу шеърнинг мазмунини оловлардан
сўра!» деган жумлани ёзиб кўярди. У, Абдулла Кодирий билан бир каторда Абдулла
Алавий билан ҳам жуда якин сирдош-дўст эди, шу боисдан, унинг бевакт вафоти шоирга
хаддан ташқари огир мусибат келтирди.

Чўлпон Абдулла Алавий вафотидан сўнг ҳам унинг онаси ва жияни Музайяна Алавия
билан хат оркали мунтазам алоқада бўлиб турди. Кунлардан бирида ўглининг вафотига
бағишлаб онаси ёзган марсияга Чўлпон мухаммас боғлаб, менга ўкиб берган эди.

Тўхтасин Жалолов ўзининг «Ўзбек шоиралари» деган китобида мухаммасни Абдулла
Алавийнинг онаси ёзган дея эълон қилибди. Мен бундан хайрон қолиб, у кишига:

— Домла, бу мухаммас Чўлпонники-ку, нега уни инкор этдингиз, ахир!

Чўлпон қошида ой эди, юлдуз эди, у бир

Шўрлик она хар канча қуйиб йигласа арзир, —

деган жойини Чўлпон эмас, «дўстлар» деб босмага берибсиз!—дедим.

— Ука! Чўлпон номини тилга олсам мухаммас босилмас эди, — деди у киши.

— Барибир бу ишингиз яхши эмас, — дедим-да, хайр-маъзурни насиё қилиб кетди.

Менда мухаммаснинг асл нусхаси бўлмагач, шу кунгача сукут сақлаб юрдим. Хайриятки,

Чўлпоннинг жиянида ўша шеърнинг асл нусхаси бор экан, у матбуотда эълон қилди.

Энди хассос шоирнинг матбуотда босилмаган, аммо халқ қулогига етиб борган икки
шеъри хусусида тўхталмоқчиман.

— Мен Ҳамза номидаги академик театрида адабий эмакдош эдим. Театр ахли билан
пахтакорларга концерт бериш учун қолхозга чиқдик. Вақтдан фойдаланиб, мен
деҳқонлар билан суҳбат қурдим. Улар, огир меҳнатимиз эвазига етиштирадиган
пахтамызга оз ҳақ тўлайди, шунинг учун турмушимиз ниҳоятда ночор, деб менга шикоят
қилишди. Шунда уларни фикрига ҳамоҳанг мана бу шеърни ёзган эдим, — деб Чўлпон
менга қуйидаги шеърни ўкиб берди:

Пахтажон,

пахта пахтаки

махта олувчи айгир,

сотувчи ахта.

— Санъаткорлар билан Свердлов номидаги театр биносида делегатларга томоша
қўрсатиш учун бордик. Мажлис қўзилиб, артистлар зерикиб қолишган эди. Шунда мен
ерда ётган «Эпоха» папиросининг бўш қутисига мана бу:

Бундай «Эпохани чекиб тугатинг!

Куллари қўқларга соврилиб кетсун.

Бу, туткин эзилган ўзбек боласи

Оловсиз, тутунсиз кунларга етсун!

шеърини ёзиб, уларни ҳушлаш учун ўқиган эдим. Бу икки шеър учун бошимда

сон-саноксиз қалтаклар синган, — деди шоир хўрсиниб. Қизиққанлигимни аңлаган
шоир, давом этди:

— Бир куни мени Москвадаги Ўзбекистон ваколатхонасига чақириб, Файзулла Хўжаев
раислигида ўртоқлик суди қилишди. Москвадаги коммунистлар университетининг бир
талабаси, айниқса, «Эпоха»га ёзган шеъримни қаттиқ қоралади, Ниҳоят, менга сўз

берилгач; «Шеърни папирос кутисига «Эпоха» номи кўйилганига норози бўлиб ёзган эдим», деб Файзулла Хўжаевга юзландим. «Сиз ҳамда ўрток Охунбобоевнинг номи ва сувратларингиз туширилган папиросларни кашандалар: Файзулла Хўжаев 5 тийин, Охунбобоев 4 тийин, деб кўчаю бозорда бакириб-чакириб юрибдилар. Менинг бир айбим бор, у ҳам бўлса Ўзбекистонда тугилганим», дедим. Суд менга огохлантириш берди. Суддан сўнг Файзулла Хўжаев ёнимга келиб: «Сиз бу ишимиз учун ранжиманг! Мен сиз тўгрингизда уюштирилган шафкатсиз хужумларни юмшатиш учун бир тадбир тариқасида, бу ўртоклик судини шахсан ўзим уюштирган эдим», дея кўнглимни кўтариб кўйди. Шундан сўнг Чўлпоннинг Ўзбекистонга кайтишига йўл очилган бўлса ажаб эмас. 1933 йили Москвадаги Катта театр филиалида Лермонтовнинг «Демон» асари асосида кўйилган операни Чўлпон билан бирга томоша килдик. Шунда Чўлпон менга «Демонини таржима этиш нияти борлигини айтган эди. Бир гал Чўлпондан:

— «Демон»ни таржимаси нима бўлди, — деб сўрадим.

— «Демон»ни Усмон Носир шундайин киёмига келтириб таржима қилибдики, ўкиб бошим кўкка етди. Хохласанг сен ҳам ўкиб кўр! — деб таржимани кўлимга тутказди.

Чўлпон Шекспир ва Рабиндранат Тагор рухиятини яхши тушунгани каби Усмон Носир ҳам Лермонтов асари руҳини пухта ўзлаштириб, Лермонтов бўлиб ўзбекчага ўгирган экан. 1931 йили Чўлпон тўгрисида дўстларидан бирининг мақоласи матбуотда босилган эди. Унда Чўлпоннинг ижодиға, қобилятиға, услубиға юқори баҳо берилган, аммо мақола охирида Чўлпонни ноҳақ қоралаган эди. Шунда Чўлпон менга мақолани ўкиб бериб:

— Тош бўронларға бардош бериб қелаётган шўрлик бошимға бу ҳам қесак ёғдирибди, — дедида, Фузулийнинг:

Мени расволигимда дўстлар таън этди, душман ҳам,
Бу етмазмики, бир дард орттурурсан дардима сан ҳам,—
деган шеърини ўкиб, чуқур ух тортган эди.

Чўлпон ҳар қанча тушқунликка тушса ҳам, ҳалққа суянади. Шунинг учун ҳам ўқтин-ўқтин «хўб яхши ҳислатларға бой бўлган ажойиб ҳалқим бор», деб фахрланиб қўярди.

Дарвоқе, Чўлпон Фузулий шеърятининг чин ошиқларидан эди. Унинг ҳалқ орасида Навоий каби машҳурлигини эътироф этиб, «Фузулийнинг пичинглари» деган бир мақоласида ўзининг фикрларини билдирган эди. «Мен ўйлайманки, турк тилида ёзган ва биз билган (ўзбекларға танилган) классик шоирлар орасида Фузулий ўзининг самимийлиги, қўйуб, қўнглидан олиб ёзиши билан алоҳида ўрин тутди. Фузулий газалларининг самимийлиги, ёниқлиги ва оташинлигини унинг ижоди ҳақида ёзганлар бир оғиздан деярлик тасдиқ қиладилар. Лекин мен унинг шу ёниқлиги ва оташинлигини янада олдинга қўймоқчиман. Фузулийдан гапирганда, унинг дард-аламидан, унинг қанғи осмонға чиқишидан, чуқур маъноларға эға бўлган фалсафий нолишларидан бўрттириброк гапириш лозим қелади. Мана тўрт йўл нарсасини (рубойисини) қўринг:

Хар дамқи баҳор қилди оройиши бог,
Новмидлик урди лолаваш бағрима доғ,
Зеро тикон узра дутди булбул маскан,
Гул бод гузар чоҳида ёндирди чирог.

(Кўклам богларни ясантиришға бошлаган чокларда, ҳамма вақт бир умидсизлик қелиб менинг кўксимға лоланиқи синғари доғ уради. Неға десанғиз, булбул ўз масканини тиконлар орасиға қуради-ю, гул бориб ўз чирогини шамол ўтадиган йўлда ёндиради.)
Идеалист фалсафа тарафдорлари, айниқса билимдон мутасаввуфлар нима деса десинлар, бу тўрт йўлдақи шикоят, ўз давриға қўра, дунёнинг текиссизлиғидан қилинган

шикоятдир».

Хассос шоир ҳам Абдулла Кодирий каби йигинларда айтадиган фикр-мулоҳазаларини ақл торозусида ўлчаб, сўнг муҳокамага ташлар эди. Аксари ҳолларда ҳар канча қаршилиқлар бўлса-да, ўз фикрида собит қолар, пировардида билдирган фикри тасдиқланар эди. Тахминан 1938 йилнинг охирилари эди. Қариндошларни кўргани Тошкентга келган эдим. Ўша куниёқ қайтиш учун кечки пайт вокзалга яёв кетаётганимда Горький номидаги истироҳат боғи олдида Чўлпоннинг аёлини учратиб қолдим. Катя мени кўргач, холирок жойдаги ўриндикка бориб ўтирди. Мен бориб сўрашдим. У, мендан:

— Акангни камалганидан хабаринг борми? — деб сўради.

— Хабарим бор, бироқ уйингга бориб, холингни сўрашга ботина олмадим,— дедим мен.

— Яхши қилгансан, бизникига борганларнинг ҳаммасини таъқибга олишди. Хатто бизга сўт келтириб берадиган оддий аёлни ҳам олиб бориб сўрок қилишибди. Хуллас, аканг тухмат-бўхтонлар балосига гирифтор бўлди. Мени ҳам неча бор сўроққа чақиришди. Мен, эримга қўйилган айбларнинг барчаси ёлгон-уйдирма, унинг ҳеч қандай айби йўқ, деб ҳақ гапни қайта-қайта такрорласам-да, ишонишмади, — дея қамалиш воқеасини сўзлаб берди. — Бир куни Чўлпон кечаси соат ўн иккиларда уйга қайтди, қайфияти жуда тушқун эди. Мен овқатини олдига қўйиб, дам олгани нарига хонага кириб қетдим. Бир ухлаб, тахминан кечаси соат уч-тўртларда турсам, у қўйиб қетган овқатимни халигача емай ҳаёл суриб ўтирган экан. Мен: «Тинчликми?» деб сўрадим. У: «Мени бир неча ёзувчию шоирлар тўғрисида уюштирган уйдирма айбларга гувоҳ тариқасида НКВДга чақиришган экан. Сиз фалончи-фалончилар ҳақидаги фикрларимизни қувватлаб гувоҳлик берсангиз, сизни биз муҳофаа қиламиз. Сиз ҳамма вақт озодликда бўласиз! Акс ҳолда устингиздан жиноий иш бошлашга тўғри келади. Сизни осмонга кўтариш ҳам, ерга қирғизиб юбориш ҳам қўлимиздан келади, дейишди. Мен, хатто душманимни ҳам қоралаш учун сохта гувоҳлик беришдан ҳазар қиламан, гуноҳсизларни гуноҳкор этиш сизларнинг қўлингиздан келади. Аммо мен бундай қила олмайман, чунки менда имон бор, менда виждон бор, дедим. Майли, ихтиёр ўзингизда, биздан ҳафа бўлманг, деб мени бўшатиб юбордилар, деди. Орадан уч кун ўтгач, Чўлпонни қамаб қўйишди.

Менинг узок қишлоққа кетиш фикрим Катяга ҳам маъқул тушди.

— Балки бир-биримиз билан умрбод кўришмасмиз. Фақат бир-биримиздан рози бўлайлик, — деб йиглай-йиглай хайрлашдик.

Элбекнинг Гулом Зафарий, Абдулла Кодирий, Чўлпон ва Абдулла Алавий билан яқин дўст эканлигини биринчи кўрганимдаёқ ҳис этган эдим. У суҳбатдош дўстлари доирасида қатта обрўга эга эди. Ўзбек, умуман турк ва форс адабиёти тарихи ва назарияси билимдони экани гурунглариимизда билинар эди. Элбек қочирма, кинолар билан сўзлашганда, қайси сўзнинг қандай талаффуз қилинишига аҳамият берар, бунинг устига суҳбат чоғларида содда тилда гапиришни ёқтирар эди. Элбекнинг билимдонлигига Кодирий ҳам, Чўлпон ҳам тан берарди. Шоир Элбек турк ва форс адабиёти ва назариясини пухта билган алломаларимиз — Фитрат ва Абдулла Алавий каби олим ҳам эди. Мен 1930 йили Элбек билан иккинчи марта ҳам Абдулла Кодирийникида кўришдим. Бу сафар у мен билан узок суҳбатлашгач:

— Сени отангни танийман, отанг Бедил шеъриятига муқкасидан қетган шинаванда эди, мана сен билан дўст бўлиб қолдик. Хўп десанг, ҳафта сайин кўришиб, суҳбатлашиб турамиз, сен менга адабиёту тарихга доир ечими мушқулроқ саволлар берасан, мен баҳоли қудрат жавоб бераман. Навоий бобомиз айтмишлар: «Билмаганини сўраб ўрганган

олим, орланиб сўрамаган ўзига золим». Ана шунда кишининг фикрлаш туйғуси камолга ета боради. Вакти билан ўзим ҳам саволлар ёзиб бераман, жавобини топишда эса қайси китобдан фойдаланишингни айтаман, — деди.

Биз келишиб олдик.

Абдулла Кодирий кишиларга хайрли иш қилсалар, ўша одамга сездирмас ва миннат қилмас эдилар. Менимча, у зот Элбекдан менга маънавий ёрдам кўрсатишни илтимос қилган бўлсалар керак. Буни Элбекнинг мени ўзига яқин олғалигидан ва гап-сўзларидан сезардим. Шундай қилиб, мен Элбекдан бир йил чамаси сабоқ олдим.

Элбек, айникса аруз вазнининг билимдони эди. Хатто Чўлпон ҳам аруз вазнида ёзган байтларини унга ўқиб бериб, фикрини сўрар эди. Элбекнинг машқ дафтаридаги шеърларининг аксарияти аруз вазнида ёзилган бўлар эди. Мен Элбекка:

— Нега аруз вазнида кўпроқ шеър ёзасиз? Барибир буларни матбуотда чоп этмайдилар, — дедим,

— Кўябер, яхши ният ярим мол дейдилар-ку, — деб жавоб берди у киши. Элбекнинг кўп хусусиятлари Чўлпонга ўхшаб кетарди, шу боисдан бўлса керак, уларнинг орасидан қил ҳам ўтмасди,

1936 йилнинг август ойлари эди. Чамаси Элбек Хумсондаги дала ховлисига Гулом Зафарий, Абдулла Кодирий, Чўлпон, Ойбек, Гафур Гулом, Абдулла Каххор, Хамид Олимжон, Уйғун, Берекин ва Гайратийларни зиёфатга таклиф этиб, мени Усмон Носирга тайинлаган экан. Ўша куни Усмон Носирнинг бетоблиги хуружга миниб, ўзи ҳам боролмаган ва менга ҳам айтмаган экан, бундан хабарим бўлмаганидан Элбекка гинахонлик қилиб, қуйидаги шеърни ёзиб юборган эдим:

Мени бир бенаво дўст бор эди, деб йўкламайсиз-ку,

Гарибу бекасу афкор эди, деб йўкламайсиз-ку.

Сиза дўст бўлганимга неча йиллар бўлди дарвоқе,

Дилида севгиси бисёр эди, деб йўкламайсиз-ку.

Азалдан қисматим ушшоқ элига бўлди ҳамдардлик,

Жунун водийсида чин ёр эди, деб йўкламайсиз-ку.

Йигилгач ахли ашъор, дўстларингиз анжуманларга,

Иним ҳам толиб ашъор эди, деб йўкламайсиз-ку.

Афандим! Сиз бу Мəксудийга устоз, элга Элбексиз,

Элатлар базмига хуммор эди, деб йўкламайсиз-ку.

Орадан беш-олти кун ўтгач, Элбек билан учрашдик. У киши менга:

— Мендан ноўрин гинахонлик қилибсан. Мен сен билан Усмонни зориқиб кутдим.

Мехмонларни бошқариш ўзимга қолди. Жуда қийналдим. Ха, майли, шу бахона билан тузуккина шеър дунё юзини қўрибди,— деди.

Элбекнинг зиёфатига Абдулла Кодирий ҳам бормаган экан, мен у кишидан сабабини сўраганимда: «Мехмонлар орасида жинимга ёқмайдирган одамлар бор экан, шунинг учун бормадим», деб Навоийнинг:

Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,

Мени истар кишини суҳбатин қўнғлим писанд этмас,—

деган шеърини ўқиди.

Элбек содда, камтарин, ёшларга меҳрибон мураббий эди. Ўзи ростгўй бўлганидан ҳаммага ишонар эди. Кейинчалик ўзига дўст деб билган айрим «дўстллари душман бўлиб

чикди.

Ана шундай кимсаларнинг тухмат, таъна ва дашномлари Элбекнинг азиз бошига бало бўлиб ёгилди. Элбек шахид бўлди.

Усмон Носир билан тезда якин дўст бўлиб қолдик. Кибрайдаги дала ховлиларда бир неча кун дам олиб кайтганимизнинг эртасиёқ Усмон Носир мени йўқлаб, уйимизга кириб келди. Хол-ахвол сўрашгач:

— Сен Навоий, Фузулий шеърияти билан якиндан танишсан, иложи бўлса, уларнинг ижодлари хакида менга ёрдам берсанг, — деб қолди.

— Сен нима деяпсан? Ўзимга энг бўлмаган, қандай қилиб сенга бўй бўламан? У ёғини суриштирсанг, уларни баъзи бир шеърларига умуман, тушунмайман, агар бунга жиддий киришган бўлсанг, сени бир олим-фузало киши билан таништираман, у аллома сенга Навоий, Фузулий, Бедил, умуман, шарқ адабиётидан сабоқ берадилар. Сенга умр бўйи рахнамолик қилиш ҳам қўлларидан келади, — дедим.

Усмон жуда ҳам севиниб, шошилиб қолди ва ўша захотиёқ иккимиз, арабшунос олим Нодирхон махсум хузурларига йўл олдик.

Нодирхон махсум бизни очик юз билан кутиб олдилар ва Усмонни у кишига таништирдим.

Дастурхон тайёрлаш учун куйманаётган Нодирхон махсумнинг рафикалари — қариндошим Лутфихон аяга қарашиб турдим, бироз вақт ўтиб, уларнинг хузурларига келсам, Усмон Носир Нодирхон махсум билан кадрдон дўстлар каби суҳбатлашиб ўтирган экан. Шу ўринда яна бир нарсани эслаш жоиз кўринади. Усмон Носир хуш табиатли, кишиларга меҳрибон, муомалани ўз ўрнига қўя биладиган, хатти-харакатлари ўта ёқимли, суҳбати ҳар қандай кишини ўзига ром қилар эди. Мен Усмон Носирнинг илтимоси ва мақсадини Нодирхон махсумга айтган эдим, у киши ҳолисанилло ёрдам беришларини билдирдилар ва машғулот вақтларини белгилаб қайтдик. Орадан ўн-ўн беш кун ўтгач, Усмон Носир менга:

— Дўстим, Нодирхон махсум жаноби олийлари билан таништириб, менга битмас-туганмас хазина бахш этибсан, бу хайрли ишинг учун сендан умрбод миннатдорман, — деди-да, қўшиб қўйди: — Нодирхон махсумнинг Чўлпонга ўхшаш яна бир фазилатлари, қамчилигининг шартта бетингга айтиб, кўзингга қараб тураверар эканлар.

— Бўлмаса, сенга улар лаганбардорлик қилишлари керакми? — деб жўрттага унинг гашига тегдим.

У астойдил қўйиб-пишиб:

— Хой эсипаст! Мен уларнинг бу фазилатларини сенга мактаб, ардоқлаб айтаётибман, — деди.

— Авваллари-чи?

— Авваллари, ҳарҳолда, тўрт мучанг тўқис эмас эди.

— Тўғри айтдинг, — дея у бор овози билан хоҳлаб қулиб юборди. Мен, Ўсмон Носирга:

— Нодирхон махсумнинг илмидан Абдулла Кодирий, Чўлпон, Ойбек каби қаламқашлар баҳраманд бўлишган. Сен у зоти шарифнинг этакларини маҳкам тут, — дедим.

— Нималар деб қалдираяпсан? Мен у зоти шарифнинг этакларини қўйиб юборадиган анойилардан эмасман, — деб ҳазил қилди.

Қўп ўтмай, мен ўқишимни давом эттириш учун Москвага кетдим. Шундан сўнг бир-биримиз билан дийдор қўриш бахтига муяссар бўла олмадик.

1938 йил ёз ойида Нодирхон махсумни зиёрат қилгани уйларига бордим. Хол-ахвол

сўрашгач, мен Усмон Носир хакида сўз юритмокчи бўлиб эдим, Нодирхон махсум унинг номини эшитишлари биланок кўзларидан шашкатор ёш окди. Сассиз-садосиз йиглашиб олганимиздан сўнг, Нодирхон махсум: «Усмон Носир ўз фарзандим каби менга якин, гамхўр бўлиб колган эди. Бу шўрлик бошимга кандай огир кунлар тушди-я, дея афсус-надоматлар билан гап бошладилар. Навоий ва Фузулий ижодларидан беҳабар бирор кишига унинг таъриф ва тавсифларини баён килсам, муболага кияпти, дея шубҳаланиши мумкин. Сенга Усмон Носирнинг ноёб кобилиятини, зўр иктидорини, англаш ва фикрлаш салохиятини билганинг учун гапирганим билан ажабланмайсан», деб бир воқеани айтиб бердилар.

— Бир куни Усмон Носирга Навоий ва Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун» асарини ўқиб, уларнинг ижодларини таккослаб, бу улуг алломалар тўғрисида мулоҳазалар юритишини топширдим ва бунинг учун ўн кун мухлат бердим. Орадан роппа-роса икки кун ўтгач, Усмон олдимга ранги синиккан холда келиб, менга таъзим бажо келтирди (хар гал кўришганларида тизза тушиб, бош эгиб саломлашар экан). Ўзи гап бошлади: «Мен «Лайли ва Мажнун» билан кўшилиб, коришиб кетдим, воқеалар тушимда ҳам, ўнгимда ҳам, бир дакика халоват бермаяпти», деди.

Усмон Носир алломаларнинг шох асарларини шундайин синчковлик билан мутолаа килибдики, бу асарлардаги аксари сатрлар уйга ёд бўлиб қолибди, ажабо! Усмон Носир хар иккала асарнинг алохида-алохида кимматга сазовор эканини таъкидлаб, Абдулла Алавийнинг «Навоий мавж ўрган денгиз бўлса, Фузулий жўшқин шалола», деган юксак баҳосини мамнуният билан тилга олди. Ўша вақтларда Усмон Носир аруз вазида шеърлар ёзишга унча-мунча киришган эди. Навоий ва Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун»идаги биттадан шеърига мухаммас ёзиб ҳам улгурибди. Маълумки, хар кандай шоиру санъаткорларнинг асарларига кўнгилдагидек мухаммас яратолмайди. Аммо Усмон Носирнинг мухаммаси анча яхши, узукка кўз солгандек. Мен, Усмон Носирга ўхшаш хотираси зўр, шеъриятнинг нозик нукталарига тез ва тўғри тушунадиган бирорта кишини учратган эмасман. Унга олти-етти ойча Навоий, Фузулий, умуман Шарк адабиётидан сабоқ бердим. Сўнг Усмон Бедилни ўрганмокчи бўлди. Бир галги машгулотимиз давомида Чўлпон ижоди хакида ҳам фикрлашдик. Кўлимизда Чўлпоннинг бирорта ҳам асари йўқ эди, бироқ Усмон Носир, Чўлпоннинг шеърларини ёддан билар экан, ўқиди. Хар икковимиз ҳам Чўлпоннинг ноёб кобилиятига тасаннолар ўқидик. Усмон: «Чўлпонга меҳрим-мухаббатим ва ихлосим бениҳоя. У кишининг асарлари фикримни чархлайди, ижодимга раванк тилайди. Ха, Чўлпон шундайин ок кўнгилли ажойиб инсон», деди. ...Бедил ижоди билан шугулланмокчи бўлиб, ахдлашдик. Орадан ўн беш-йигирма кун ўтгач, каттакон тугун кўтариб Усмон Носир эшикдан кириб келди. Мен унга тугунни ишора қилиб: «Тўйга кетаяпсанми?» деб хазиллашдим. «Ха, тўйга арзимас тўёна билан келдим», — деб тугунни еча бошлади, унда Хитой жужунидан тикилган яктак, чопон, пешмат, нимча, шим, амиркон махси, ковуш, шохи салла, тагдўзи дўппи, шохи белбог, жойнамоз—гиламча, кўзгу, каламтарош, атир ва хоказолар бор экан, унинг раъйини кайтаролмай олдим. Саруполарни ўзининг тўйида қийиб бораман, деб ният килган эдим, у ҳам бўлмади. Шу вақтгача бу совгаларнинг бирортасини ишлатмадим, сандикда сакладим. Уларни кўришга токатим дош бермади.

Мен, Нодирхон махсум билан сўнгги вақтларда ҳам кўп мулоқотда бўлдим ва хар галги мулоқотдан сўнг, Нодирхон махсум Абдулла Кодирий, Чўлпон ва Усмон Носирнинг руҳи-покларига бағишлаб Куръон тиловат қилар эдилар. Илоё, уларнинг охирати обод бўлсин!

Юнус Максудий